REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 7 | ISSUE - 11 | AUGUST - 2018

होळकर शिंदे संबंध एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ. माने ए. एस
इतिहास विभाग प्रमुख, श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगळवेढा, जि.सोलापूर.

प्रस्तावना

सतराव्या शतकामध्ये उत्तर भारतात मुलांचे प्रभावी सत्ता होती औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर या प्रभावी असते अनेक बाजूंनी शहर बसण्यास सुरुवात झाली राजपूत जाट अपघात शिक रोहिले यांनी मुलांची सत्ता जोगाराम देण्यास सुरुवात केली त्यास मराठे हे अपवाद नव्हते पेशवा बाजीराव प्रथम यांच्या काळात मराठा साम्राज्य विस्ताराची धोरण कोणती असावी यावर वाद निर्माण झाल्यानंतर आपल्या उत्तर भारतात विस्तारवादी धोरणाचा जुन्या सरदारांचा पाठिंबा मिळणार नाही याची जाणीव झाल्यामुळे त्यांनी नवीन सरदारास गट निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला त्यातून शिंदे-होळकरांच्या उदय झाला पुढील काळात या दोन घराण्यांचा इतिहास म्हणजे मराठ्यांचा इतिहास अशी भावना रूढ झाली पेशवा बाजीराव प्रथम यांच्या मृत्यूनंतर मराठा साम्राज्य विस्ताराची धोरण जरी कायम असले तरी त्याचे स्वरूप बदलत गेल्याचे दिसते पेशवा नानासाहेब यांच्या काळात पेशवा माधवराव यांच्या काळात त्याच प्रमाणे पारी बाई बारावी प्रकरण रघुनाथराव प्रकरण या काळात निर्माण झालेल्या अंतर्गत परिस्थितीमुळे त्यांना उत्तरे कडे लक्ष देण्यास वेळ मिळाला नाही त्यामुळे उत्तर भारताच्या राजकीय क्षेत्रात मराठ्यांनी जे काही यश अपयश मिळाले त्यात शिंदे होळकर यांची भूमिका महत्त्वाची होती एकंदरीत होळकर शिंदे यांच्या घराण्याची कामगिरी त्यांनी घेतलेले निर्णय म्हणजेच मराठेशाहीचे निर्णय अशी परिस्थिती निर्माण झाली होळकर शिंदे जरी स्वकर्तृत्वाने मोठे झाले असले तरी मराठी त्यांना मराठा सरदार हे उपस्थित होते हे विसरता येत नाही होळकर व शिंदे यांनी उत्तर भारतात जे काही कार्य केले ते कार्य त्यांचे नाव म्हणून बघता मराठेशाहीचे कार्य मन बघितल्या गेल्यामुळे या दोन घराण्यांचा घराण्यामध्ये असणारा संबंध याचा थेट परिणाम मराठ्यांचे सत्ता राजकारणावर झालेला दिसून येतो या दोन घरांची उत्तर भारतामध्ये माळवा जिंकल्यानंतर इंदूर व ग्वाल्हेर प्रदेश सरंजामानासाठी लावून घेतले या दोन्ही घराणी उत्तर या दोन्ही घराण्याचे उत्तरेत कार्यक्षेत्र जवळ असल्यामुळे इतर साधनांच्या तुलनेत शिंदे-होळकर यांचे संबंध अधिक असल्याचे दिसते त्या अनुषंगाने होळकर शिंदे संबंधाचा मराठा सत्य झालं परिणाम अभ्यासणे आवश्यक आहे उद्दिष्टे होळकर शिंदे संबंधाचा अभ्यास करणे होळकर शिंदे संबंधाचा मराठा सत्तेवर झालेला परिणाम अभ्यासणे

होळकर शिंदे संबंध इसवीसन सतराशे वीस ते अठराशे अठरा या काळात विविध टपावर होळकर शिंदे संबंध विकसित झाल्याचे आपल्याला दिसून येते मल्हाराव होळकर यांच्या काळात सतराशे वीस ते सतराशे साठ माणकोजी व महादजी शिंदे यांच्याबरोबर संबंध प्रस्थापित झाले होते ओळखण्याच्या दुसऱ्या टप्प्यामध्ये तुकोजी व आहिल्याबाई यांच्या कारकिर्दीत फार मानाचे स्थान आहे या कालखंडात महादजी शिंदे व थोड्या प्रमाणात दौलतराव शिंदे यांच्या संबंधात तिसऱ्या टप्प्यात होळकरांचे सर्वेसर्वा यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे यांचा प्रामुख्याने संबंध झाल्याचा दिसतो त्याचा परिणाम मराठी शाळेवर झाल्याचे आपणास दिसून येते मल्हारराव होळकर व शिंदे संबंध मल्हारराव होळकर व शिंदे संबंधांचा अभ्यास करत असताना विविध टप्पे लक्षात घेणे गरजेचे आहेत यामध्ये मल्हारराव होळकर व राणोजी संबंध 728 ते 445 मल्हाराव होळकर वाजल्यापासून 745 755 मल्हारराव होळकर महादजी शिंदे संबंध सतराशेसाठ ते सतराशे 66 या विविध टप्प्यावर मल्हारराव होळकर व शिंदे यांचे संबंध प्रस्थापित झाले होते बाळाजी विश्वनाथ यांनी पेशवेपद प्राप्ती केल्यानंतर साम्राज्यविस्तार व दृढीकरण यासाठी संचार पद्धतीचा अवलंब केला त्यातून शिंदे-होळकर यांचा उदय झाला ज्याप्रमाणे होळकर यांचे मूळ महाराष्ट्राचे त्याप्रमाणे शिंदे ही महाराष्ट्रातील कनेर खेडचे प्रतिष्ठित घराणे ाणोजी शिंदे च्या काळात खऱ्या अर्थाने शिंदे घराण्याचा उत्कर्ष झाल्याचे दिसते राणोजी शिंदे पेशव्याच्या सेवेत म्हणून कामास होता मात्र पुढील काळात स्वामीनिष्ठानी शौर्याच्या जोरावर पेशव्यांच्या सेवेत चांगले स्थान मिळवण्यात यशस्वी झाला याच काळात होळकर व राणोजी शिंदे यांचे संबंध प्रस्थापित होण्यास सुरुवात झाली राणोजी शिंदे यास पेशवा कडून मानाची वस्ती म्हणून देणार मल्हाराव होळकर यांनी महत्वाची भूमिका बजावल्याचे दिसते त्याप्रमाणे उत्तरेतील आपल्या मोहिमेत राणोजी शिंदे यांची गरज ओळखून पेशवा बाजीराव प्रथम यांच्याकडे आमच्याबरोबर आनंद शिंदे यास उत्तरेस सोबत द्यावी अशी विनंती मल्हाराव होळकर यांनी पेशव्याकडे केल्यास केल्याचे आपला दिसते नियामक गुरूच्या पालखेड येथील युद्वात 25 फेब्रुवारी 728 यावेळी होळकर व शिंदे एकत्र असल्याचा उल्लेख मिळतो त्याच प्रमाणे निजामाचा पराभव केल्यानंतर बाजीराव यांनी आपला मोर्चा माळवा कडे वळवला या मोहिमेतील होळकर शिंदे दोन्ही एकत्र असल्याचे आपल्या असतात माळव्याची सुभेदारी गिरीधर बहादुर व त्याचा भाऊ दर्या बहादुर याचा पराभव करण्यात ही दोन धरणे एकच असल्याचे आपणास दिसतात एकरी 17 ते 18 ते 28 या काळात कॉल करा बरोबर प्रत्येक मोहिमेत शिंदे सहभागी असल्याचे आपणास दिसतात . मराठ्यांचा माळव्यात अमोल प्रस्थापित झाल्यापासून माळव्यात शिंदे होळकर यांचा माळव्याच्या सीमेवर असणाऱ्या विविध रजपुत घराण्याचे संबंध प्रस्थापित येण्यास सुरुवात झाली सुरुवातीच्या काळात मराठा राजपूत संबंधित सामोपचाराची होते असे म्हणता येतील मात्र नंतरच्या काळात याच साम उपचाराच्या धरणाची जागा संघर्षाने घेतल्याचे दिसते मळ्यात मराठ्यांचा प्रवाह अमोल प्रस्थापित होण्यापूर्वी रजपूत राजे आपले राजकीय प्रश्न वारसाहक्क सोडवण्यासाठी केंद्रीय मुघल सत्तेची मुदत ठेवीत होते माळव्यात मराठ्यांचा अंमल प्रस्थापित झाल्यामुळे व केंद्रसत्ता दुर्बल असल्यामुळे राजपूत राजपूत यांची भाषा कडे जाणारे प्रश्न आता मराठा कडे येऊ लागले राजपूत राज्यांनी आपल्या वंशपरंपरागत राजकीय प्रश्नात मराठ्यांची मदत घेतल्यामुळे पूर्वीची स्थिती बदलून मराठा राजपूत संबंध बिघडत गेले त्याचा परिणाम शिंदे-होळकर संबंधावर झाल्याचा दिसून येतो

यातून बुंदी प्रकरण मारवाड प्रकरण त्यामध्ये जयाप्पा शिंदे चा झालेला खून यामुळे होळकर शिंदे संबंध बिघडल्याचे दिसते प्रल्हाद शिंदे यांच्या मृत्यूनंतर शिंदे-होळकर संबंधांना एक वेगळे वळण लागल्याचे दिसते त्याची सुरुवात राजस्थानमध्ये बुंदी प्रकरणामुळे झाल्याचे आपणास दिसते बुंदी प्रकरणांमध्ये शिंदे व होळकर यांनी घेतलेली परस्पर विरुद्ध ची भूमिका याचा अनिष्ट परिणाम मराठा राजकारण झाला त्याचप्रमाणे शिंदे होळकर संबंधावर ही झाला त्यातूनच पुढे कुंभेरी प्रकरण दत्ताजी जवळ पानिपत प्रकरण यामध्ये एकमेकास मदत न करणे परस्परांबद्दल संशयी भूमिका याचा परिणाम होळकर शिंदे संबंध त्याचप्रमाणे मराठा राज्यावरील झाल्याच्या दिसतो पानिपत लढाई नंतर शिंदे घराण्यातील सरदार किती वस्त्रे महादजी शिंदे यांना मिळवून देण्यात मल्हाराव होळकर यांनी मोलाची भूमिका बजावली दरम्यानच्या काळात शिंदे-होळकर संबंध खूप सलोख्याचे असल्याचे आपणास दिसते होळकर याचा दुसरा टप्पा अहिल्याबाई होळकर तुकोजी होळकर व शिंदे संबंध या काळात शिंदे-होळकर संबंधी संमिश्र असल्याचे आपल्याला दिसून येते तुकोजी होळकर यांच्या तुलनेत महादजी शिंदे अधिक प्रभावी असल्यामुळे उत्तरेच्या राजकारणामध्ये होळकर यांच्या तुलनेत शिंदे यांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसते त्याचाच परिणाम या दोन घराण्यातील संबंधावर झाल्याचा दिसतो काही वेळा हे संबंध अत्यंत सलोखा पूर्ण असल्याचे दिसतात तर काही वेळा हे संबंध खूपच टोकाला गेल्याचे दिसून येते मेडता युद्ध गुलामकादर प्रकरण पाटणा युद्ध यावेळी तुकोजी नी हेतूपुरस्पर महादजी शिंदे यास मदत केली नाही त्याचाच परिणाम मराठ्यांना वरील प्रकरण मिटताना खूप त्रास सहन करावा लागला सहाजिकच याचा परिणाम उत्तरेचा राजकारणावर झाल्याचा दिसतो यास फक्त तुकोजी होळकर जबाबदार होता असे म्हणता येत नाही कारण पुणे दरबारातील नाना फडणवीस यांना महादजी शिंदेचे उत्तरेस वाढलेले महत्त्व सहन होत नव्हते त्यामुळे तुकोजी व नाना फडणवीस यांचा पत्रव्यवहार पाहता तुम्ही व शिंदे एकाच दर्जाचे सरदार आहात तुम्हास पाहिजे ती मदत आम्ही करू अशाप्रकारचा उल्लेख सापडतो सहाजिकच तुकोजी नी महादजी कोणतीही मदत केली नाही त्याचप्रमाणे उत्तरेतील महाल वाटणा वरून दोन्ही घराण्यांमध्ये संघर्ष वाढीस लागल्याचे दिसते शिंदे-होळकर संबंध संबंधाचा कळस मंजिल लाखरी युद्ध होय यात होळकरांचा पराभव होऊन उत्तर भारतात शिंदे याचा वरचष्मा कायम झाला त्याचप्रमाणे पुणे दरबारात ही शिंदे याचे महत्त्व वाढीस लागले तिसरा टप्पा यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे संबंध या काळात शिंदे-होळकर संबंधानीटोकाचे पाऊल घडल्याचे दिसते यात पेशव्याची भूमिकाही संशय असल्याचे दिसते पेशवा बाजीराव ज्योती यास सत्ता मिळवून देण्यात दौलतराव शिंदे यांचा सिंहाचा वाटा असल्यामुळे शिंदे प्रति पेशव्याचा कल अधिक होता त्यातून शिंदे आतानी होळकर परके ही भावना वाढीस लागली सहाजिकच त्याचा परिणाम शिंदे-होळकर संबंधावर झाल्याचा दिसते होळकर घराण्यात मालकी प्रश्नावर निर्माण झालेल्या वादामध्ये पेशवा बाजीराव द्वितीय व दौलतराव शिंदे यांनी भाग घेतल्यामुळे हा वाद चौरंगी बनला यातच भांबुर्डा जवळ मल्हाराव द्वितीय छावणी असताना दौलतराव शिंदे यांच्या सैन्याने केलेल्या हल्ल्यात मल्हारराव तृतीय मरण पावला यावेळी मल्हाराव ज्योती यांचा मुलगा खंडेराव होळकर याचा हस्तक म्हणून यशवंतराव होळकर यांनी काम पाहण्यास सुरुवात केली यावेळी यशवंतराव होळकर यांना कैद करण्यासाठी पेशवा बाजीराव द्वितीय व दौलतराव शिंदे यांनी कमानीचे प्रयत्न केले सहाजिकच त्यातून शिंदे-होळकर संबंध अधिक बिघडत गेल्याचे दिसते

यशवंतराव होळकर यांचा बंधू विठोजी होळकर यास पेशवा बाजीराव द्वितीय आणि हत्तीच्या पायाशी देऊन ठार केले त्यामुळे यशवंतराव होळकर व पेशवा बाजीराव यांचे संबंध बिघडले व त्याची परिणीती 802 च्या हडपसर युद्धात झाली हडपसर युद्धात यशवंतराव होळकर यांनी शिंदे व पेशवे यांच्या संयुक्त फौजेचा पराभव केला सहाजिकच पेशव्यांनी अठराशे दोन मध्ये वसईचा तह करून ते नाती फौजीचे स्वीकार केला पुढील काळात ब्रिटिशांचे वर्चस्व मान्य न झाल्यामुळे ते झुगारून देण्याचा प्रयत्न बाजीराव द्वितीय यांनी केला यावेळी यशवंतराव होळकर यांनी इंग्रजांविरोधात संयुक्तपणे उभारण्याचा प्रयत्न केला यास बाजीराव दुतीय व दौलतराव शिंदे यांच्या पत्रामुळे अपयश आले समारोप छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याचे साम्राज्यात रूपांतर होण्यास छत्रपती शाहूंच्या काळात सुरुवात झाली महाराष्ट्राबाहेर दक्षिणेत उत्तर एक मोठ्या प्रमाणात साम्राज्य विस्तारले गेले इसवीसन 461 पानिपत युद्धामुळे काही प्रमाणात मराठा साम्राज्याच्या विस्तारासाठी खीळ बसली त्याचप्रमाणे मराठा सरदार व पेशवे यांच्या अंतर्गत धुळीचा परिणाम मराठा धोरणावर होण्यास सुरुवात झाली होती तथापि याच वेळी भारताच्या राजकारणात अनेक रूपे सत्तांचा उदय होताना दिसतो सुरुवातीच्या काळातील एकंदरीत मल्हाराव होळकर यांच्या काळात कुंभेरी व जया पचवून ही दोन प्रकरणे व करतास या दोन्ही घराण्याचे संबंध अतिशय सामोपचाराचा असल्याचे दिसतात त्याचा फायदा मराठा राज्य झाल्याचा दिसतो मात्र पुढील काळात हे संबंध तितके सामोपचाराची राहिले नाहीत त्याचा परिणाम मराठा राज्याच्या ध्येयधोरण आवर झाल्याचा दिसतो परिणामी पाणी प्रकरण व इतर प्रकरणात इतरांनी मराठ्यांना मदत केली नाही पेशवाईच्या शेवटच्या टप्प्यात ही दोन घराने जर एकत्र राहिली असती तर मराठ्यांच्या राज्यकारभारात इंग्रजांचा प्रवेश उशिरा झाला असता यात कोणतीही शंका नाही मात्र या दोघांमधील बेनावाचा फायदा इंग्रजांनी घेण्यात यशस्वी झाले.

संदर्भग्रंथ

1) सरदेसाई गो. स. मराठी रियासत, -3, भाग-2, पृ. क्र.

2) भागवत अ. ना., होळकरशाही"या इतिहासाची साधने, खंड क्र. 5, पृ. क्र. 4

3) ठाकूर वा. वा., होळकरशाही"या इतिहासाची साधने, खंड क्र. 1, पृ. क्र.256.

4) Malcolm J., Memory of central India Vo, II, Page 163

5) पारसनीस, द. ब., महेश्वर दरबाराची बातमीपत्रे, भाग -2, पृ. क्र.175

6) वाड ग. शि., मा ावराव पेशवा रो ानिशी, खंड-1, लेखांक 175-176,

7) पेशवे दप्तर खंड क्र. 19, लेखांक 47.

8) Sardesai G. S., New history of Maratha Vol. II, Page No. 524.